

MÜFESSİRLERİ TEFSİR YAZMAYA SEVK EDEN AMİLLER The Factors That Prompt Commentators to Write Commentary

Hikmet KOÇYİĞİT

Yrd. Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
hikmet_0216@hotmail.com

Özet

Bu çalışmada yirmi civarında tefsir kitabının mukaddimesindeki bilgilere dayanılarak, müfessirlerin tefsir yazmalarının sebepleri araştırılmıştır. Müfessirlerin, tefsirlerini birden çok sebebe bağlı olarak kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. Müfessirleri tefsir yazmaya sevk eden amiller arasında, tefsir ilmini ilimlerin en şerefli saymak, tefsirle uğraşmanın âlimlerin bir görevi olduğuna inanmak, yakın çevreden gelen talepleri dikkate almak, mevcut tefsirleri yetersiz bulmak, özgün bir eser yazmayı istemek, yıllarca tefsir dersleri okutmuş olmak vb. sayılabilir. Tarih boyunca halkın sade anlaşılır bir tefsir yazımını müfessirlerden beklediği ve müfessirlerin de bu yönde girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Tefsir yazımının mesuliyetli bir iş olduğu ve bu yüzden müfessirlerin daha çok yaşlılık dönemlerinde tefsirlerini yazdıkları dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Müfessir, Yazım, Amil.

Abstract

In this study, it has been investigated the reasons of commentators have written commentary, basing on the information of introductions in about twenty commentary books. It has been understood that commentators have written their commentaries by depending on more than one reason. Among the factors that prompt commentators to write commentary can be exemplified these factors: to count exegetics the most honorable sciences, to believe that dealing with commentary is a task of scholars, to take into account the demands of the close environment, to find disqualify the current interpretations, to want to write an original work, to teach exegesis courses for years and so on. Throughout history, it has been observed that the people have expected from commentators to write a simple understandable commentary and commentators have attempted in this direction. It has attracted attention that commentators have written their commentaries much more at aging periods because of writing of commentary is a responsible task.

Keyword: Commentary, Commentator, Writing, Factor.

Giriş

Yazı, insanlık tarihine başlangıç kabul edilecek kadar öneme haizdir. Bir iletişim aracı olmanın yanında kuşaklar arası bilgi aktarımını sağlayan yazının en büyük semeresi ise kitaplardır. Bütün kitaplar belli bir amaç esas

alınarak yazılmıştır. Bununla beraber bazı âlimler sadece şu yedi tane amaçtan birine dayanarak kitap telif edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bu amaçlar, bir ilmin konusunu belirleyip onu çeşitli fasıllara ayırmak; daha önce telif edilen eserlerdeki bazı kapalı ve anlaşılmaz hususları açıklamak; eski meşhur bir âlimin hatalarını tespit edip ortaya koymak; eksik kalan meseleleri gidermeye çalışmak; bir ilim dalına ait mevzuları sistematize etmek; başka ilimlerin içinde dağınık halde bulunan bilgileri bir araya getirip müstakil bir ilim dalı oluşturmak ve çok uzun, detaylı olan eserleri kısaltmaktır.¹ Sözü edilen bu amaçların bir kısmı tefsir kitaplarının yazılış gayeleri için de geçerlidir. Ne var ki tefsir üzerine söz söylemek veya tefsir kitabı yazmaya niyetlenmek sıradan bir kitap yazımından çok daha farklı bir teşebbüstür. Çünkü tefsir “*beşer takatinin yettiği ölçüde Allah’ın muradını göstermesi açısından Kur’ân’ı inceleyen bir ilimdir.*”² Bu yüzden tefsir yazımı büyük bir mesuliyet gerektirmektedir.

Müfessirleri tefsir yazmaya sevk eden amil aynı zamanda tefsiri bütünüyle şekillendiren bir unsurdur. Çünkü tefsir yazımına sebep olan amil, müfessirin yaşadığı çağın genel sorunlarının yanı sıra şahsî ilgilerini, değerlerini ve sosyal ilişkilerini de deşifre etmektedir. Bu yüzden müfessirleri tefsir yazmaya sevk eden amilleri tespit etmek önemli bir husustur.

Tefsir mukaddimelerine bakıldığında müfessirlerin birden çok sebebe istinaden eserlerini kaleme aldıkları görülmektedir. Ancak yerine göre bu sebepler arasında birisi daha baskın olabilmektedir. Mesela bir kısım müfessirler her şeyden önce tefsiri âlimlerin bir vazifesi olarak telakki etmişlerdir. Böyle bir anlayışa sahip olan müfessirlerden İbn Kesir’e (ö.774/1372) göre Kur’ân’ın anlamlarını ortaya çıkarıp tefsir etmek, onu öğrenip öğretmek âlimlerin görevidir.³ Buna göre tefsir yazmanın temel gereği âlimlerin öncelikli görevi olmasından kaynaklanmaktadır.

Ciddi bir tefsir kitabı yazmayı arzulayan hemen her müfessir, yazacağı tefsirin mükemmel olmasını istemiş ve bu yüzden önceki tefsirlerin eksik ve fazlalıklarını tespit etmekle işe koyulmuştur. Söz gelimi ünlü müfessir Şevkânî (ö.1250/1834), tefsirini yazarken tefsirlerin ya sadece

¹ İBN HALDUN, 1327: **Mukaddime**, 623, Mısır.

² ZEHEBÎ, MUHAMMED HUSEYN, 2000: **et-Tefsir ve'l-Mufessirûn**, Mektebetu Vehb, I,14, Kahire; el-BUĞÂ, MUSTAFA Dib, 1998: **el-Vâdih fi Ulûmi'l-Kur’ân**, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 213, Dimeşk.

³ İBN KESİR, İMÂDUDDİN EBİ'L-FİDÂ İSMAİL b. KESİR ed-DİMEŞKÎ, 2000: **Tefsiru'l-Kur’ân’il-Azim**, I,5, Kahire.

rivayet ya da sadece dirayete ağırlık verip birinin diğerini ihmal etmesinden serzenişte bulunmakta ve dağınık halde bulunan bir takım güzellikleri ve faydaları cem eden “*Fethu’l-Kadir el-Camiu Beyne Fenni’r-Rivâyeti ve’d-Dirâyeti min İlmi’t-Tefsir*” adlı bir tefsir kitabı yazdığını belirtmektedir.⁴ Şevkânî eksiklik olarak algıladığı rivayet-dirayet muvazenesini kitabının ismine de yansıtarak söz konusu problemi aşmayı hedeflemiştir.

Tefsir yazımında bazen tefsir dışında bir çalışmaya niyet edilmişken işin seyrinin değiştiği ve tefsire teveccüh edildiği de olmuştur. Günümüz meâl-tefsirlerden birisinin serencamı böyledir. Müfessir konuyla ilgili şunları söylemektedir: “*Yaşayan Kur’ân; Türkçe Meâl/Tefsir’ adıyla elinizde duran bu eser, uzun yıllara dayanan ve gerçeği sadece gerçeği aramak dışında hiçbir amacı olmayan ‘gönüllü’ bir uğraşın semeresi olarak karşınızdadır. Yıllar önce Kur’ân fihristi düşüncesiyle başlayan çalışmamız meâl-tefsire dönüştürülerek son şeklini almış ve nihayet bitmiş bulunuyor. Allah’a binlerce şükürler olsun.*”⁵

Müfessirleri tefsir yazmaya iten amillerin, tefsirlerine ne kadar aksettği ise tartışmaya açık bir meseledir. Çünkü bazı müfessirler mukaddimelerinde eleştirdikleri konulara kendileri de düşmüşler ya da yazmayı amaçladıkları hedefi tam anlamıyla tutturamamışlardır. Buna rağmen en azından müfessirin hangi amaçla tefsir yazmaya başladığını bilmek de bizim için önemli bir adımdır.

Tefsir Yazımında Etkili Olan Bazı Faktörler

Tefsir kitaplarının yazılmasında çeşitli faktörlerden bahsedilebilir. Bu faktörler arasında rüyaların etkisi, eş dost veya emir sahiplerinin talebi, ilmi tartışmaların neticesi, yazma isteği, yıllarca tefsir dersi okutmuş olmak, hocasının tavsiyesi, sadaka-i cariyeye anlayışı, okuduklarından etkilenmek, halkın meselelerini vuzuha kavuşturma isteği, birisinin eserini beğenmek ve onun bir benzerini ya da daha iyisini yazmaya çalışmak, uzun uzun anlatılanları daha kısa bir şekilde toplayıp takdim etmek, Kur’ân’ı daha iyi anlamak veya “asrın idrakine” sunmaya çalışmak gibi birçok amilin varlığından bahsetmek mümkündür. Kanaatimizce tefsir kitaplarının hangi sebeplere müstenid olarak kaleme alındığı en sahih haliyle müfessirlerin kendileri tarafından tefsir mukaddimelerindeki söylemlerinden teşhis edilebilir. Müfessirleri tefsir yazmaya sevk eden amilleri başka türlü tespit

⁴ ŞEVKÂNÎ, MUHAMMED b. ALİ b. MUHAMMED, 2007: **Fethu’l-Kadir el-Câmiu Beyne Fenni’r-Rivâyeti ve’d-Dirâyeti min İlmi’t-Tefsir**, Dâru’l-Ma’rife, 11 vd. Beyrut.

⁵ ELİAÇIK, R.İ.2011: **Yaşayan Kur’ân**, İnşa Yayınları, 11, İstanbul.

etmeye kalkışmak ise yerine göre bir niyet okumayı da içinde barındırmaktadır. Şimdi belli başlı tefsir kitaplarının mukaddimelerine dayanarak müfessirleri tefsir yazmaya iten bazı amilleri değerlendirmeye çalışalım.

1. Talepler

Müfessirler zaman zaman tefsir yazmaları konusunda değişik taleplerle karşılaşmışlardır. Bunların arasında eş -dost çevresinden gelen yalın taleplerin yanı sıra ideolojik ve siyâsî içerikli talepler de vardır. İdeolojik gaye taşımayan talebe örnek olarak Beğavî'nin (ö.516/1122) tefsir kaleme alması zikredilebilir. Beğavî tefsirini kaleme almasının sebebini açıklama sadedinde şunları kaydeder: *“İhlâslı arkadaşlarımdan bir grup benden Kur’ân’ın öğretileri ve tefsirine dair bir kitap yazmamı istediler. Ben de Allah’ın lütfü ve kolaylaştırmasına güvenerek, Ebu Said el-Hudri’nin Hz.Peygamber’den naklettiği: ‘Yeryüzünün değişik yerlerinden dini anlamak için gelip danışan insanlara hayrı tavsiye edin’ şeklindeki vasiyete yapışarak ve selefin, halkın ibkâsı için ilim tedvin etmedeki geleneğine uyararak -ki aslında selefin yapmış olduklarına bir ziyadelik yapmış değiliz-fakat zaman geçip gittikçe bir yeniliğin olması ve isteklilerin gayretlerinin azalması kaçınılmazdır. Bu yüzden başarılı olanların dikkatini çekmek gevşek olanları teşvik etmek için Allah’ın inayeti ve güzel tevfiğiyle, dostlarımla isteğine karşılık verdim. Ne çok uzun ve dolu, ne de kısa ve anlaşılmasız olan orta hacimli bir kitabı cem ettim. Umarım onu tahsil eden kişilere çok faydalı olur.”*⁶ Beğavî'nin, her şeyden önce tefsirinin faydalı olmasını arzuladığı ve muhataplarını motive etmeyi hedeflediği bu yüzden orta hacimli, anlaşılır bir eser yazdığı anlaşılmaktadır. Yaşayışında olduğu gibi ilmî anlayışında da selefin yolunu takip eden Beğavî'nin⁷, zamanla insanlarda bir gevşeme halinin yaşandığına bu nedenle bir yenilenme (tecdit) ihtiyacının ve tefsir yazımının hâsıl olduğuna vurgu yapması dikkat çekicidir. Ancak bazı araştırmacılara göre *“müfessirin burada kullandığı tecdit kavramıyla, günümüzde bilinen fikrî yenilenmeyi kastetmediği anlaşılmaktadır. Çünkü telif ettiği bu eser ile selefin yaptıklarına herhangi bir ilâve yapma amacının söz konusu olmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla Beğavî'deki zamanın ilerlemesi, değişim olgusu ve bunlara bağlı olarak tecdit kavramının yüzeysel bir içerik ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir anlatımla, fikri değişmeden ziyade, seleften intikal eden tefsir rivayetlerinin yeni bir eser ve formla muhataplara aktarılması*

⁶ BEĞAVÎ, MUHAMMED HÜSEYN b.MESUD, 1995: **Meâlimu't-Tenzil**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (Hâzin'le birlikte), I,4 vd. Beyrut.

⁷ GÜNGÖR, M.1992: **“Beğavi”**, DİA, V,340. İstanbul.

kastedilmektedir."⁸

Öte yandan bazı müfessirler ideolojik taleplere karşılık vermek üzere tefsirlerini kaleme almışlardır. Bu bağlamda Neseî'nin (ö.710/1310) Ehl-i sünnet görüşüne uygun bir tefsir yazdığı kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Neseî konuyla ilgili şöyle demektedir: "*Benden tevillere uygun, i'rab ve kıraat vecihlerini bir araya getiren, ilmi incelik ve işaretleri içeren, Ehl-i sünnet ve'l cemaatin görüşleri etrafında şekillenen, bidat ve dalalet ehlinin görüşlerinden uzak olan, uzunluğu ile usandırmayan çok kısa olup zihinleri karıştırmayan orta hacimli bir kitap yazmamı istediler. Ben de bu hususta bir adım attım diğer adıma ise bu amaca ulaşmadaki beşer kuvvetinin yetersizliğinden ve bir tehlikeye düşme endişesinden kaçınma yolunu tuttuğum için erteledim. Allah'ın verdiği başarıyla birçok engellere rağmen bu işe başladım. Kısa bir sürede onu tamamladım ve 'Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil' adını verdim. Allah her zoru kolaylaştıran, dilediğini yapmaya gücü yeten ve dua edilmeye layık olandır.*"⁹ Neseî'nin, tefsir yazarken öncelikle Ehl-i sünnet çizgisini muhafaza etmeye özen gösterdiği ve eserinin kitleler tarafından okunabilmesi için de usandırıcı uzunluktan ve kafa karıştıracak derecede kısalıktan kaçındığı gözden kaçmamaktadır. Zehebî'ye göre Neseî tefsirini Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirlerinden özetleyerek yazmış ancak Zemahşerî'nin mutezilî fikirlerini ayıklayarak Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın fikirleri üzerine hareket etmiştir.¹⁰

İdeolojik talepler doğrultusunda tefsir yazan müfessirlerden birisi de Zemahşerî'dir (ö.538/1143). Bununla ilgili olarak Zemahşerî *Keşşaf*'ın mukaddimesinde Mutezile'den bazılarının çeşitli ayetlerin tefsiri konusunda kendisine başvurduklarını bunun üzerine kendisinin de onlara bu ayetleri açıkladığını ve onların çok hoşuna gittiğini ve Zemahşerî'den bu yönde bir tefsir yazmalarını istediklerini belirtir. "*Gördüm ki hem Arab dilini hem de usûl-i dini cemetmiş olan adalet ve kurtuluş grubuna mensup (Mu'tezile) önde gelen kardeşlerimiz bana her defasında bazı ayetlerin tefsirine dair müracaat ediyorlar. Bunun üzerine ben de onlar için bazı hakikatleri ortaya koydum. Onlar da hayret ve beğenilerini ilettiler. Öyle ki aşırı şevkten dolayı kendilerine özet biçimde 'Kur'ân hakikatlerinin açığa çıkarılması ve yorum şekilleri ile ilgili ortaya atılan görüşlerin kaynaklarını' yazmamı önerdiler.*

⁸KARSLI, İ.H. 2003: "**Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme**", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:20 (ss.222–257), s.237. Erzurum.

⁹NESEFÎ, EBÛ'L-BEREKÂT ABDULLAH b. AHMED b. MAHMUD, 1998: **Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil**, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, I,24, Beyrut.

¹⁰ ZEHEBÎ, MUHAMMED HUSEYN, 2000: I,216.

*Ben ise bundan muaf tutulmamı istedim. Fakat sadece din büyüklerine, adalet ve tevhid âlimlerine itibar eden bu kardeşlerim tefsir yazmam konusunda direttiler.*¹¹ Zemahşerî, bu ifadelerinin devamında kendisinden tefsir yazması konusunda ısrarda bulunanlara sûre başlangıçları ile Bakara sûresinin bazı hakikatlerine dair imlâda bulunduğunu daha sonra Mekke'ye gittiğini ve burada altmış–yetmiş yaşlarındayken harem-i muazzamın bereketi sayesinde Hz. Ebu Bekr'in hilafet müddeti olan iki yıl zarfında tefsirinin telifini tamamladığını belirtmektedir.¹² Görüldüğü üzere Zemahşerî ilk etapta çevresindeki seçkin addettiği bazı insanların taleplerine sadece sûre başlangıçları ve Bakara sûresini değerlendirmek sûretiyle cevap vermiş ve tefsir yazımını ömrünün geç dönemlerine kadar ertelemiştir. Onun bu tutumu tefsir yazmanın büyük bir birikim gerektirdiğini göstermesinin yanı sıra başarılı bir eser ortaya koymak için ciddi çalışmalar yapmanın elzem olduğunu da işaret etmektedir. Ayrıca Zemahşerî'nin, tefsirini yakın çevresinden gelen talepler doğrultusunda hemencecik kaleme almaması kanaatimizce Mutezili anlayışın, tefsirine çok açık şekilde yansımaya mani olmuştur.

Tefsir yazımına sebep olan amillerden birisi de siyâsî taleplerdir. Bazı müfessirler devlet ricâlinin talebini geri çevirmeyip tefsir yazımına girişmişlerdir. Bu tutumun tefsirin erken dönemlerine kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Söylendiğine göre “*Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan (ö.86/705) tefsir alanında söz sahibi olan Said b. Cübeyr'den (ö.95/713) bir tefsir yazmasını istemiş, o da bu talebi yerine getirmiştir. Kaynaklar bu tefsirin devletin resmi arşivinde (devâvîn) muhafaza edildiğini, daha sonra da Atâ b. Dînâr tarafından bulunup rivayet edildiğini kaydetmiştir.*”¹³

İmamet anlayışına bağlı olarak siyasetin, müntesipleri üzerinde derin etkilerinin hissedildiği Şia'da, bazen siyâsî erkten gelen talebin tefsir yazımına vesile olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin ünlü şii müfessir Tabressî (ö.548/1153) tefsirinin mukaddimesinde emir Ebu Mansûr Muhammed b. Yahya b. Hibetullah el-Huseynî'nin isteğine uyararak tefsir yazmaya karar verdiğini söylemektedir.¹⁴ Fakat kanaatimizce emirin bu talebi Tabressî'nin tefsir yazmasında başat bir faktör değildir. Çünkü Tabressî, Kur'ân ilminin

¹¹ ZEMAHŞERÎ, EBÛ'L-KÂSİM MAHMÛD b. ÖMER, 1998: **el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl**, I,97, Riyad.

¹² ZEMAHŞERÎ,1998: I,97 vd.

¹³ UZUN, N. 2011: **Hicrî İkinci Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi**, Pınar Yayınları, 109, İstanbul.

¹⁴ TABRESSÎ, 1995: **Mecmeu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân**, Muessetu'l-A'lemî, I, 34, Beyrut.

ilimlerin en şerefli olduğu inanimde ve ta gençlik çağlarından itibaren Kur'ân'ın manalarını ortaya koyacak bir tefsir yazma niyeti taşıdığından fakat türlü sebeplerden dolayı yaşı altmış geçinceye ve saç baş ağarınca kadar buna imkân bulamadığından söz etmektedir.¹⁵ Buna göre Tabressî'nin tefsirini yazmasında siyâsî erkten gelen talep aslında bir amil değil sadece vesiledir.

2.Halkın İhtiyacını Gözetmek

Her müfessir kendi çağındaki insanların Kur'ân'ı anlama ihtiyacını göz önünde bulundurmıştır. Fakat özellikle de İslam toplumlarının çağdaş dünyada yaşamış olduğu problemler Kur'ân'ın doğrudan halkın derdlerine bir çözüm olarak tefsir edilmesini tetiklemiştir. Bu durum modern zamanlardaki hemen her müfessirde oldukça belirgindir. Ancak Jansen'in "*eski tefsirlerin aksine yeni tefsirler halk için yazılmakla birlikte içerik ve biçimde yinede oldukça gelenekseldir*"¹⁶ şeklindeki tespitinin ikinci kısmının doğru; birinci kısmının ise mübalağalı bir yaklaşım olduğu kanaatindeyiz. Çünkü klasik tefsirlerin yazıldığı dönemlerde Fıkıh ilmi halkın gündelik hayatındaki problemleri faal biçimde çözmeyi üstlendiği için müfessirlerin çok bariz biçimde halkın problemlerini gündeme taşımasına gerek kalmamıştır. Fakat bu çalışmanın muhtelif yerlerinde değinildiği gibi eski müfessirler hiçbir şekilde halkın problemlerine bigâne kalmamışlar ve kimi defa tefsirlerini yakın çevrelerinden gelen talepler doğrultusunda kaleme almışlardır. Bu cihetle sadece yeni tefsirlerin halk için yazıldığını söylemek çok taraflı bir iddiadır. Ancak dediğimiz gibi halkın ihtiyaçlarının gözetilmesi çağdaş tefsirlerde biraz daha belirgin haldedir. Biz de çağdaş tefsirlere atıfta bulunacağız.

Bazı müfessirler özellikle tefsirin halk tarafından kolayca anlaşılabilir üslupta olmasını önclemiştir. Onlara göre halkın tefsirden beklediği esas şey kolay, pratik ve anlaşılır olmaktır. Bu meyanda Merâğî (1883–1945) tefsirinin girişinde şöyle der: "*Asrımızda insanların dinî kültürü artırmaya özellikle de tefsir kitaplarına ve sünneti nebeviye meylettiklerini gözlemlemekteyiz. Bana hangi tefsirin daha kolay olduğu, azıcık zaman içerisinde okuyucuya hangisinin daha faydalı olacağı sıklıkla soruldu. Ben ise sessiz ve şaşkın bir şekilde kaldım sorana bir cevap bulamadım. Çünkü tefsir kitaplarında sayısız faydalar, büyük dini sırlar, yüce kitabın anlamlarının yanı sıra; belağat, nahiv, sarf, fıkıh, usûl, Tevhid*

¹⁵ TABRESSÎ, 1995: I,33–34.

¹⁶ JANSEN, J.J.G. 1999: *Kur'ân'a Yaklaşımlar*, Çev. HALİLRAHMAN AÇAR, Fecr Yayınevi, 34, Ankara.

vb okuyucunun önünde aşması gereken zorluk olarak birçok istilahtan tutun da; doğru yönden sapmış, akıl sahasının dışında kalmış türden kıssalar, tasdiki mümkün olan bilgi şekilleri, o asırlarda ilmin teyid ettiği, yine Kur'ân'ın işaret ettiği fakat günümüzde ilmin itimat edilmemesi gerektiğini tespit edip delillendirdiği ilmi meseleler bulunmaktaydı. Bütün bunlar geçmiş asırlarda telif edilen tefsir kitaplarında ehline uygun üsluplarla vaz edilmişti.¹⁷ Önceki müfessirlerin kendi dönemlerindeki insanlara uygun bir üslupla eserlerini yazdıklarını belirten Merâğî, çağdaş müfessirin de kendi çağının ihtiyaçlarına göre tefsir yazmasının gerekli olduğuna işaret etmektedir: “ Bize göre asrımızda insanların problemlerinin çözülmesi için son derece pratik, kolay bir üslup ve sıkı bir metotla, yüce Kitabın tefsir edilmesine acilen ihtiyaç vardır. İnsanı tatmin eden, delil ve burhana dayanan, bilimsel araştırma nevinden tecrübe ve deneyle desteklenmiş bilgileri almak ve yazarın görüşlerine çağımızda ilmin ispat ettiği, Kur'ân'ın ışık tuttuğu çeşitli fenlerdeki araştırmacıların görüşlerini eklemek gerekir. Biz tefsir kitaplarında Haktan uzak, doğru olmayan rivayetleri terk ettik. Allah'tan bizi kemale ve doğru yola ulaştırmasını dilerim”¹⁸ Merâğî'nin mukaddimesinde dikkat çeken bazı noktalar vardır. Bunlardan birisi halk tarafından “azıcık zamanda en faydalı olacak tefsir kitabının” Merâğî'ye sorulmuş olmasıdır. Demek ki hemen her çağda halk Kur'ân'ın anlaşılmasını istemiş ve müfessirlerden bu yönde çalışmalar beklemiştir. Diğer yandan Merâğî bilimsel verilerden faydalanılmasını salık vermektedir. Çünkü çağdaş toplumun bilinci adeta bilimle haşrolmuş bir vaziyettedir. Bu durum müfessirlerin yaşadıkları devri eserlerine yansıttıklarının göstergelerinden birisidir. Zaten “20. yüzyılda yaşayan hemen hemen her müfessir yazdığı tefsirde Kur'ân'da yer alan bilimsel konularla ilgili ayetleri açıklarken, yorumlarında bilimsel verilerden müstağni kalamamışlardır.”¹⁹

Halkın seviyesini gözetmeyi temel hedef edinen tefsirlerden birisi de “*Tefhimu'l-Kur'ân*”dır. Mevdûdî (1903–1979) tefsirinin yazılış gayesini vurgulu biçimde şu şekilde aktarmaktadır: “*Bu çalışma aslında âlimler ve araştırmacıların bu sahadaki ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılmamıştır. Bununla birlikte bu çalışma Arapçaya vakıf olan ve medrese eğitimi görmüş kimselerin Kur'ân'ı derinlemesine tetkik etmelerini sağlamak amacıyla da hazırlanmamıştır. Çünkü bu kimselerin bu sahadaki susuzluklarını gidermelerine yardımcı olacak birçok eser vardır. Ben bu çalışmayı yapmakla, aslında orta seviyede eğitim görmüş olan kimselerle, Arapça*

¹⁷ MERÂĞÎ, AHMED MUSTAFA, 1946: **Tefsiru'l-Merâğî**, I,3–4, Mısır.

¹⁸ MERÂĞÎ, 1946:1,3–4.

¹⁹ KIRCA, C. 2009: **Kur'ân'a Yönelişler**, Marifet Yayınları, 207, İstanbul.

bilmeyen ve Kur'ân ilimlerinin geniş hâzinelerinden yararlanma imkânından yoksun olan aydınlarımıza seslenmeyi hedefledim. Bu çalışma temelde bu kimseler dikkat-i nazara alınarak hazırlandığından dolayı, tefsir ilmi uzmanları bakımından çok önem taşıyan bir takım tefsir bahislerine girmekten kaçındım. Çünkü o tür münakaşaların bu kimseler açısından bir yarar sağlamayacağı açıkça ortadadır. Ayrıca bu çalışmayı yapmaktaki amacım, okuyucunun bu eser vasıtasıyla Kur'ân'ın anlamını açıkça kavramasını ve Kur'ân'ın kendisine vermek istediğini almasını sağlamaktır. Bunun yanı sıra okuyucunun Kur'ân'ı mütalaa ederken zaman zaman anlamada zorluk çekeceği bazı yerlere açıklık getirmeyi ve Kur'ân okurken akla gelebilecek soruları hemen orada cevaplamayı istedim. Benim düşündüklerim işte bunlardı, ama bu düşündüklerimi ne derece gerçekleştirebildiğime ancak okuyucular karar verecektir. Her halükârda bu çalışma, nihaî mahiyette değildir. Bu bakımdan okuyuculardan ricam, bir eksiklik gördükleri veya bir sorunun cevabını bulamadıkları ya da anlamadıkları ifadeler olduğu takdirde, bu çalışmayı daha mükemmel bir hale getirebilmem için bunlardan beni haberdar etmeleridir."²⁰ Mevdûdî, tefsirini, orta seviyede eğitim görmüş kimselerle Arapça bilmeyen aydınlara yönelik olarak telif ettiğini belirtmektedir. Böylece tefsir vasıtasıyla dil probleminin aşılmasını ve Kur'ân'ın anlamının açıkça kavranmasını hedeflemektedir. Bu hedefin Kur'ân'ı hayatın içinde canlı tutmaya yönelik bir çaba olduğu anlaşılmaktadır.

Akıcı, sade dili ve öz bilgiler vermesi hasebiyle günümüzde rağbet edilen tefsir kitaplarından birisi "*Safvatu't-Tefâsir*" adlı eserdir. Bu tefsirin yazılış sebepleri arasında çağdaş insanın yaşadığı "okumaya zaman bulamama" krizine karşı bir çözüm yer almaktadır. Aynı problemin daha önce Merâgî tarafından dillendirilmesi tefsir kitaplarının yazıldıkları zamanı nasıl yansıttıklarının iyi bir nişanesidir. "*Safvatu't-Tefâsir*" müellifine göre "*Dünya hayatı, müslümanın vaktini geçim derdiyle meşgul olmaya mecbur bıraktığı ve müslümanlar hacimli tefsir kitaplarına başvurmaya vakit bulamadıkları için, günümüz âlimlerinin, gereksiz yere uzatmaksızın, anlaşılmasızlıktan ve tekellüften uzak, icaz ve beyan açısından çağdaş asrın ruhuna uygun biçimde, Kur'ân ilimlerine oldukça iştîyak duyan gençlerin ihtiyacına cevap vermeli; açık bir üslub ve güzel bir ifade ile insanların Kur'ân'ı kolayca anlayabilmeleri için çok gayret etmeleri gerekmektedir. Fakat ihtiyaç duyulmasına ve insanların isteyip rağbet etmelerine rağmen vasfettiğim şekilde Allah'ın kitabını tefsir eden bir kitap bulamadım. Bu*

²⁰MEVDÛDÎ, EBÛ'L-A'LÂ, ts: **Tefhimu'l-Kur'ân**, Çev. Muhammed Han Kayani vd., İnsan Yayınları, I,7 vd. İstanbul.

yüzden meşakkat ve yorgunluğa ve bu zamanda bahşedilmiş bir vakte ihtiyaca rağmen, Allah'tan yardım dileyip O'na tevekkül ederek bu görevi tamamlamada bana yardım edip Allah'ın kitabına yaraşır bir şekilde onu ortaya çıkarmada beni başarılı kılmasını, bu tefsirin Müslümanların Kur'ân ayetlerini anlamalarına, iman ve yakinlerini artırıp Allah'ın rızasını kazanmaya muvaffak kılacak amele sevketmeye yardımcı olmasını isteyip bu işe azmettim. Mufassal büyük tefsir kitaplarındaki kaynakları özet ve tertipli bir şekilde bir araya getirmesinden dolayı, Kitabımın ismini 'Safvatu't-Tefâsir' koydum. Bütün emelim onun isminin müsemmasıyla örtüşmesi ve İslam ümmetinin ondan faydalanmasıdır.²¹

Sâbûnî, çağdaşı olan insanların ihtiyacına cevap verecek bir tefsir kitabı bulamadığını bu yüzden tefsirini yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir. Sâbûnî'nin günümüz insanının meşguliyetini ve vakit darlığını göz önünde bulundurmasına karşılık, önceki müfessirlerin daha çok okuyucuya usanç vermemeyi hesaba kattıkları anlaşılmaktadır ki neticede her iki yaklaşım da aynı kapıya çıkmaktadır. Kanaatimizce günümüzde revaç bulan meâl-tefsirlerin yazımında da çağdaş insanın yaşadığı “zaman bulamama” sorunu önemli bir amildir.

3. Derli-Toplu Bir Tefsir Yazmak

İnsan zihni sistematize etmeyi sever ve dağınık tablolardan pek hoşlanmaz. Bu yüzden bir kitabın halk nezdinde itibar görmesi onun derli toplu olmasını gerekli kılar. Dağınık biçimde telif edilen eserler bu cihetle yeniden tanzim edilmeye müsaittirler ve yeni bir telif yapılmasına imkân tanır. Yeni bir tefsir yazmayı düşünen bir kısım müfessirler tefsirlerinin yazımına önceki tefsirlerde gördükleri bazı dağınıklıkları mesned yapabilmişlerdir. Bu müfessirlerden birisi Salebî'dir (ö.427/1035). Salebî, “*el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân*” adlı tefsirinin mukaddimesinde tefsirini yazmasının nedenleri arasında bazı hususlara dikkat çekmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse Salebî'nin, tefsirinin mukaddimesinde belirttiği hususlar, tefsir yazımında bir tek amilin bulunmadığının en iyi misallerindendir. Salebî'ye göre “*Fırkalar kendi metotlarına göre eser yazdılar. Bid'at ehli kendine göre, Belhî, Cübbâî, İsfahânî ve Rummânî gibi rey ehli kendince eser telif ettiler. Biz ise o fırkalara engel olmak ve onlarla içli dışlı olmayı terk etmekle emr olunduk. Onların görüş ve fiillerine uymaktan nehy olunduk. Ebû Bekr el-Kaffal ve Ebû Hamid el-Makrî gibi bir grup ise selefi salihinin görüşlerini bir araya getirmek ve işin içine bidatçilerin görüşlerini karıştırmamakla güzel iş yaptılar. Bu iki âlim*

²¹SÂBÛNÎ, MUHAMMED ALÎ, ts: *Safvatu't-Tefâsir*, Dersaadet, I,21 vd. İstanbul.

fakihlerin büyüklerinden ve âlimlerin seçkinlerindendi. Ancak Tefsir bu âlimlerin mesleği, Te'vil ilmi ise sanatları değildi. Çünkü her işin ehli, her makamın kendine uygun sözü vardır.

Ebû Ya'kub İshak b. İbrahim el-Hanzalî ve Ebû İshak İbrahim b. İshak el-Enmatî'nin de içinde bulunduğu bir grup âlim ise dirayet ve tenkidi bir kenara bırakıp rivayetle yetindiler. Bir grup âlim ise kendisine itimad edilip güvenilen senedi ortadan kaldırıp bir takım sayfa ve defterler edindiler, akla gelen şeyler için çaba sarfettiler. Cılız, güçlü, zayıf ve sağlam her şeyi zikrettiler. Âlimlerin arasında Kıraat ve ilimde küçüklerin büyüklerden ilim alması sünnet iken onlar bu tip kişileri kitaplarında almadılar. Hâlbuki isnad olmazsa dileyen dilediğini söyler.

Bir grup ise kitap derleme konusunda büyük bir başarı elde ettiler. Şu kadar var ki onlar kitaplarını çok sayıdaki metot ve rivayetle uzattılar, içini boş yere doldurdular. Bu yüzden onlardan beklenen yol göstericilik beklentisini ortadan kaldırmış oldular. Bunun örneği İmam Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve hocamız Ebû Muhammed Abdullah b. Hamid el-İsfahânî'dir. Oysaki kitapları ilimlerle dolup taşırarak anlayışı saptırır.

Bir grup ise ahkâmdan, helal ve haramın açıklanmasından, bir takım muğlâk ve müşküllerin çözümünden ve çalışmaları övgüye değer olan Mücahid, Mukatil, Kelbî, Süddî gibi tâbiin ve tebei tâbiinin, selefi sâlihinin büyüklerinin Hak yoldan sapanlara yönelik gösterdikleri mukavemetten tefsiri soyutladılar. Kur'ân ilmi konusunda kendisine güvenilecek kapsayıcı ve öğretici bir kitaba vakıf olamadığım ve halkın da böyle bir ilme açıkça istekli olduğunu, bu konuda araştırma yapma gayretlerinin ise yetersiz, tabiatlarının ayrıntılara dalmaktan hoşlanmadıklarını ve benden böyle bir kitap yazmamı istediklerini görünce onların bilgilerini de göz önünde bulundurarak yardım etmeyi arzuladım. Allah da O'na şükürün gereğini yerine getirmem için bana yardım etti. Çünkü ilmin şükürü onu yaymak, zekâti ise infak etmektir. Böylece kapsamlı, tam, öğretici, özetlenmiş, anlaşılır, tertipli bir kitap yazma konusunda Allah'a istihare ettim. Bu kitabı çeşitli cüzler ve üç yüze yakın âlimden dinlediklerim hariç, işittiğim yüz küsur kitaptan istifade ederek yazdım. Dilerim bu kitap bahsettiğim özelliklerden uzak değildir. Allah niyet ve kastettiğim şeye muvaffak kılıcıdır.²²

²² SA'LEBÎ, EBÛ İSHAK AHMED, 2002: **el-Keşf ve'l-Beyân**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arâbi, I,74 vd. Beyrut.

Görüldüğü üzere Sa'lebî, tefsirini yazmaya koyulmadan önce bir durum tahlili yapmaktadır. Sa'lebî özellikle halkın tefsire istekli olduklarını ancak araştırma yapma gayretlerinin yetersiz ve tabiatlarının ayrıntılardan hoşlanmadığını belirterek onların bu ihtiyacını tefsirinin yazımına bir sebep telakki etmiştir. Onun bu tavrı klasik tefsirlerin halka yönelik olmadığı yönündeki eleştirilere de iyi bir cevap niteliğindedir. Fakat mukaddimesinde eleştirel bir değerlendirme yapan Sa'lebî'nin tenkit ettiği hususların bir kısmını kendi tefsirinde yinelediği görülmektedir. Çünkü onun tefsirine ciddi eleştiriler yapılmıştır. Örneğin Sa'lebî'nin tefsirinde zayıf rivayetlere ve aslı olmayan kıssalara yer verilmiş olması tenkit edilmesine vesile olmuştur.²³ O halde müfessirlerin, tefsirlerinin mukaddimesinde belirttikleri hususlara harfiyen uydukları söylenemez.

4.Uzun Eserleri Kısaltmak

Genel itibariyle kitap yazımında etkili olan amillerden birisi uzun uzadıya yazılmış eserleri muhtasar hale getirmektir. Bu amil bazı tefsir kitaplarının yazımında da açıkça görülmektedir. Bunun güzel bir örneği Suyûtî'nin tefsiriyle ilgilidir. Suyûtî (ö.911/1505), *Durru'l-Mensûr* adlı ünlü rivayet tefsirinin kısa mukaddimesinde söz konusu tefsirini yazmasının sebebi olarak şunları söylemektedir. *"Hz. Peygamber'e ve Sahabeye dayanan 'Tercümânu'l-Kur'ân' adlı bir tefsir kitabı telif ettim. Allah'a hamdolsun bu eser epeyce cilt halinde tamamlandı. Bu kitapta yer alan haberleri senetleriyle birlikte zikrettim. Birçok gayret sahibinin bunları elde etmedeki yetersizliğini ve senetleri kısaltılmış hadis metinlerine rağbet ettiklerini gördüm. Bu yüzden 'Tercümânu'l-Kur'ân' adlı tefsirimden metinle yetinerek ve her muteber kitabın isnad edilip senetleriyle çıkarıldığı bu muhtasarı özetledim. Adını 'ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr' koydum. Allah'tan lütfu ve cömertliğiyle bu kitabın yazarına kat kat ecirler vermesini, onu hatadan, saçma sapan konuşmaktan ve yalandan korumasını dilerim. Çünkü O çok lütüfkâr ve bağışlayıcıdır."*²⁴

Suyûtî, daha önce yazmış olduğu tefsiri kısaltırken özellikle ilimle iştigal eden insanları göz önüne aldığını ve rağbet edilen bir tefsir yazmayı amaçladığını vurgulamaktadır. Bütün bu çabalar müfessirlerin geniş kitlelere ulaşmayı kendilerine ne denli bir amaç edindiklerini göstermektedir.

²³ CERRAHOĞLU, İ.1980: "es-Sa'lebî ve Tefsiri", İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, Sayı: 4, (ss. 55-60) s.56, Ankara.

²⁴ SUYÛTÎ, CELÂLEDDİN ABDURRAHMAN EBÛ BEKR, 2003: *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Mesûr*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Turkî), I,3vd. Kahire.

5.Özgün Bir Eser Yazmak

Bazı müfessirlerde özgün bir eser yazma isteğinin onları tefsir yazmaya sevk ettiği hissedilmektedir. Bunun bir örneği Bikâî'dir. Bikâî' (ö.885/1480) tefsirinin hayret verici ve değerinin yüksek bir kitap olduğunu kendisinden önce kimsenin bu fende kendisini geçtiğini görmediğini belirtir. Sûreler ve ayetler arasındaki münasebeti bulmak için Allah Teâlâ'nın "(Resulüm!) Sana bu mübarek Kitabı, ayetlerini düşünsünler ve aklı olanlar öğüt alsınlar diye indirdik" (38/Sad,29) ayetine dayanarak Kur'ân ayetlerini uzun uzun düşünüp tefekkür ettiğini ifade eder. Ayrıca sûreler ve ayetler arasındaki münasebeti ele alan Allâme Ebi Ca'fer Ahmed b. İbrahim b. ez-Zübeyr es-Sakafî el-Âsımî el-Endelüsî'nin (ö.708/1308) "*el-Burhân fi Tertibi Suveri'l-Kur'ân*" adıyla bilinen kitabına muttali olduğunu ancak söz konusu kitabın sadece birbirini takip eden sûreler arasındaki münasebeti açıkladığını söyler. Keza ez-Zerkeşî'nin "*el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*" adlı kitabında münasebet ilminin maharet gerektiren bir ilim olmasından dolayı müfessirlerin bu alana özen göstermediklerini nakleder.²⁵ Anlaşılan Bikâî, tefsirinin kendi sahasında orijinal bir eser olmasını istemiş, kendisinden önce telif edilen "*el-Burhân fi Tertibi Suveri'l-Kur'ân*" adlı eseri incelemiş ve Zerkeşî'ninin "münasebet ilmine müfessirlerin pek özen göstermedikleri" tarzındaki sözlerinden de yola çıkarak *Nazmu'd-Durer fi Tenâsubi'l-Ây ve's-Suver* adlı tefsirini telif etmiştir. Şunu söylemek gerekir ki özgün olmayı hedeflediği anlaşılan Bikâî, tefsir tarihinde bazı açılardan orijinal bir bakış açısı ortaya koyabilmiştir. Çünkü Bikâî "tefsir tarihinde açıktan ve adını koyarak Kitab-ı Mukaddes'ten alıntı yapan ve bunun felsefesini ortaya koyan ilk müfessirdir. Tefsirde yöntem bakımından çığır açan bir bilgidir."²⁶ Kanaatimizce Bikâî'nin özgün olmaya önem vermesinin sebepleri arasında kişisel tabiatının yanı sıra ortaya koyduğu orijinal yorumlarla okuyucuyu Kur'ân'ın şaşırtıcı, engin dünyasına çekme isteği vardır.

6.Verilen Vaaz ve Ders Notlarını Toplamak

Bazı müfessirler uzun yıllar ders halkalarında veya sohbet/vaaz meclislerinde sundukları bilgileri daha sonra bir araya getirmeyi düşünmüş böylece bir tefsir kitabı yazmaya karar vermişlerdir. Bunun bir örneği İsmail Hakkı Bursevî'dir (ö.1137/1725). Bursevî bu meyanda şunları söylemektedir: "*Bazı Rum illerinde ikamet ettiğim dönemde, tefsir*

²⁵BİKÂÎ, BURHANEDDİN EBÎ'L-HASEN İBRAHİM b. ÖMER, ts: *Nazmu'd-Durer fi Tenâsubi'l-Ây ve's-Suver*, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmî, I,2,6. Kahire.

²⁶ ÖZEL, M. 2010: "*Tefsir Kaynağı Olarak Kitab-ı Mukaddes: İbrahim Bikâî Örneği*", C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: XIV/1-2010 (ss.71-91), s.90-91, Sivas.

sahifelerinden ve çeşitli ilmî materyallerden bir takım sayfeler derledim. Bunlar Kur'ân sûrelerinden, Al-i İmrân Sûresi'nden daha fazlasını kapsamaktaydı. Fakat topladığım bu bilgiler çok uzun ve dağınık bir haldeydi. Bunları aşırıktan kurtarıp derli toplu bir hale getirmeyi istedim. Ayrıca kalbime doğan bazı bilgileri de bunlara ilave ettim. Ortaya çıkan incelikleri gerdanlık gibi dizmeye ve emsalinden üstün bir şekilde serdetmeye çalıştım. Her ne kadar Nazm-ı Kerim'i sonuna kadar yüklenerek derecede yetersiz ve kabiliyetim de az ise, eğer Allah bu büyük emelimi gerçekleştirmeyi nasip ederse haftalar ve aylar süren yoğun çalışma neticesinde derlediğim karalama halindeki bilgileri, insanların faydalanmaları için temize çekeceğim ki, ne malın ne de oğulların, fayda vermeyeceği günde benim için ahiret azığı olsun, sad ve mundan başka kimsenin fayda vermeyeceği günde bana şefaate etsin. Allah'tan bu yaptığım işi salih amellerden, halis işlerden ve hayatın sonuna kadar kalıcı güzelliklerden kılmasını dilerim. Çünkü O, bir kulu için iyilik dilerse onun yaptığını insanlar için güzel kılar ve ailesini de hayır işlemeye baştaki göz mesabesine getirir.²⁷ Bursevî, bir bakıma yaptığı işin daha kalıcı olması ve ahirette ondan fayda görmesi amacıyla vaaz şeklinde hazırladığı tefsir faaliyetlerini kitabî bir hale getirmeyi planlamıştır. Muhtemelen daha önce bir tefsir telif etmeyi hiç düşünmemiştir. Bursevî'nin Kur'ân'ı resmi Mushaf sıralamasına göre Bursa Ulu Cami'de vaaz yoluyla tefsire başlaması ve Al-i İmrân sûresi'nden fazlasını bu yöntemle tefsir etmesi belki de ona Kur'ân'ın tamamını tefsir edip tamamlama şevki vermiştir. Yani Bursevî'nin resmi Mushaf sıralamasına göre tefsire başlaması, ardından Kur'ân'ın tamamını tefsir etmeye vesile olmuştur denebilir.

Halka yönelik verilen tefsir derslerinin daha sonra derlenerek tefsir kitabı haline getirilmesi geleneği, günümüze kadar devam etmiştir. Bu bağlamda son dönem meâl-tefsir çalışmalarından birisi olan *Hayat Kitabı Kur'ân* adlı eserde de bu amili görebilmekteyiz. Müfessir, tefsirinin önsözünde şunları söylemektedir: “İstanbul'da 1992 yılında başlayıp 15 yılda tamamlanan canlı ve kamuya açık tefsir derslerimiz bu çalışmanın nüvesini teşkil eder. Vicahen ve gıyaben çok geniş bir kesime ulaşan bu dersler, bir tür kadim ilim geleneğimizdeki 'arz' yöntemini çağrıştırıyordu. Derslerde verilen kimi manalar ve yapılan bazı yorumlar muhatapları tarafından tartışılıyor, bu tartışmaların yansıma ve yankıları bize dönüyordu. Bu mealin olgunlaşmasında, işbu dönüşlerin payını daha baştan anmayı bir görev bilirim.”²⁸

²⁷BURSEVÎ, İSMAIL HAKKI, 1330: *Rûhu'l-Beyân*, Dersaadet, I,2,3.

²⁸İSLAMOĞLU, M. 2009: *Hayat Kitabı Kur'ân*, Düşün Yayıncılık, XII, İstanbul.

7.Okutulan Tefsir Dersleri

Bazı müfessirler aynı zamanda bir muallim olmaları hasebiyle uzun yıllar okuyup okuttukları bazı tefsir kitaplarını beğenmiş ve hatta onlardan etkilenecek bir tefsir kitabı yazmayı arzulamışlardır. Aslında en sağlam ve kalıcı eserlerin uzun süre ders olarak okutulan sahalarda yazıldığı iddia edilebilir.

Uzun süre tefsir okutan ve nihayetinde güzel bir tefsir yazan müfessirlerden birisi Şeyhu'l-İslam Ebussuud Efendi'dir (ö.982/1574). Tefsirinin şiiri andıran önsözünde *el-Keşşâf* ve *Envaru't-Tenzil'in* kendi sahalarda eşsiz ve güzel olduklarını söyleyen Ebussuud'a göre *"bu iki tefsir Kur'an'ın i'caz yönünün ortaya konulmasında bir ayna gibidir. Bunların sayfaları güzel meziyetlerle, satırları inci ve halis altından gerdanlıkla doludur."* Bu özelliklerden etkilenmiş gözükten Ebussuud devamla şöyle demektedir: *"Bu iki kitapla meşgul olduğum, mütalaa ettiğim ve ders olarak okuttuğum uzun yıllar boyunca içimde gece gündüz hep bu iki kitabın inceliklerini dakik bir yöntemle sıralamak, faydalarının en iyisini güzel bir biçimde tertip etmek, başka kıymetli kitaplarda gördüğüm eşsiz hakikat cevherlerini ve rastladığım inceliklerin parıltılarıyla taştan sedefleri de bunlara eklemeyi arzuladım. Bütün bunları da Kur'an'ın şanına yaraşan, büyüklüğüne uygun düşen biçimde bedi' bir uslub ve yaldızlı bir metot ile ortaya koymak istedim. Ayrıca ilahî yardım sayesinde aciz fikrime doğan ve sübhanî hidayetle zayıf düşünceme lutfedilen ve böylece her mahir, akıllı ve ümmetin göz bebeği olan âlimlerin kendisine kulak vereceği, sağlam incelemeye dayanan, ayakların sürçmesini anlayışların tökezlemesini gideren, fikirlerin çarpıştığı arenada içine şüphenin karıştığı önemli işlerde ve bir takım sanıların iç içe girdiği fikirlerin anlaşılmasında halkın zihninden tehlikeyi izale eden bilgileri de buna ekleyerek; Kur'an'ın gizli işaret ve hâzinelerinden nefisleri tatmin edip gözleri aydınlatacak incelikler ortaya koydum. Bunu Allah'ın yeryüzünde halife tayin ettiği İslam'ın koruyucusu, amir olan ulu hakan'a hediye ettim."*²⁹

Anlaşıldığı kadarıyla Ebussuud'u tefsir yazmaya sevk eden esas amil yıllarca meşgul olduğu tefsir ilminin bizzat kendisidir. Ve Ebussuud'un ifadelerinden anlaşıldığına göre zaten çok uzun süredir böyle bir tefsir yazmak aklında vardır. Tefsir yazmanın büyük bir iş olduğunun bilinciyle mütereddit davranan Ebussuud, ömrün tükenmekte olduğunu görünce bu işe koyulmuştur. Ebussuud konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: *"Gördüm ki fırsat kaçıyor, ihtiyarlık geldi çattı, güç kuvvet azaldı, ecel yaklaştı, ömür*

²⁹ EBUSSUUD, ts: *İrşâdu'l- Akli's-Selim ila Mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerim*, Dâru'l-Fikr, I,4.

güneşi batmak üzeredir. Bu yüzden artık meşguliyetin çokluğuna bakmadan, tamamladığımda ismini 'İrşadu Akli's-Selim ila Mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerim' koymaya niyetlenerek Allah'ın tevfiik ve inamına güvenip tefsir yazmaya yöneldim".³⁰ O halde Ebussuud, tefsirini ömrünün son dönemlerinde kaleme almıştır. Bu bilgidен hareketle Ebussuud'un tefsirini kaleme aldığı vakit zaten dünya malına ve mansıbına doymuş bir aşamada olduğu söylenebilir. Bu yüzden Ebussuud'un bu tefsirini "padişah'ın daha fazla ilgi ve alakasına mazhar olmak amacıyla kaleme alındığını"³¹ söylemek fazlaca niyet okumaya girer. Üstelik Ebussuud ile Kanunî arasında dostane bir ilişki de vardır. Tefsirini Kanunî'ye sunması ise muhtemelen yazılan bir eseri devrin padişahına sunma geleneğinden ve Ebussuud ile Kanunî arasındaki özel bir yakınlıktan kaynaklanmaktadır. Her ne kadar Ebussuud edebî ve şaşaalı bir iltifat ile hatta "doğu ve batı beldelerinin fatihi güneşin battığı yere ve daha aşağısına gitti" diyerek Kanunî'yi Kehf sûresi 86. ayette geçen Zülkarneyn'e³² benzetse de bu durum tefsir'in sırf padişah için yazıldığını göstermez. Bu bir çeşit ithaftır. Nitekim günümüzde de hemen her kitap, yazarı tarafından annesine, babasına, hocasına, eşine, çocuklarına vb. ithaf edilmektedir. Netice itibariyle bu sadece bir gelenek olabilir.

8.Önceki ve Sonraki Tefsirleri Cemetmek

Umumiyetle müfessirlerin tefsirlerini yazmadan evvel mevcut tefsirlere de göz attığı, incelediği ve daha sonra kendi eserlerini yazmaya başladığı görülmektedir. Müfessirler kendilerinden önce yazılan tefsir kitaplarını incelerken tespit ettikleri noktadan hareketle tefsirlerine bir şekil vermişlerdir. Bunlardan birisi de Beyzâvî'dir. Beyzâvî (ö.685/1286) kısa olan mukaddimesinde şunları söyler: *"İlimlerin en büyüğü ve kıymet itibariyle en yücesi tefsir ilmidir. Bu ilim dini ilimlerin öncüsü ve başı, şerî kaidelerin dayanağı ve esasıdır. Tefsirle uğraşmak, onunla ilgili söz söylemek ancak dini ilimlerin usûl ve furuunda yetkin olanlar ve Arap dili ve edebiyatının çeşitli sahalarında başarı kazananlar için uygundur. Uzun bir süredir bu alanda Ashabın ulularından, Tabiin âlimlerinden ve diğer selef-i salihinden bana kadar ulaşanların özünü ihtiva eden, eşsiz nükte ve incelikleri barındıran, benim ve benden önceki son dönem âlimleri ile benzeri araştırmacıların çıkarımlarını ve meşhur sekiz imama nispet edilen meşhur kıraatlarla muteber kurradan rivayet edilen şaz kıraatları içeren bir kitap yazmayı istiyordum. Ancak sermayemin eksikliği adım atmamı engelliyor ve bu hususta gayret göstermeme mani oluyordu. Nihayet istihare*

³⁰ EBUSSUUD, ts: I,6.

³¹ ÖZTÜRK, M. 2008: **Kur'ân ve Tefsir Kültürümüz**, Ankara Okulu Yayınları, 80, Ankara.

³² Bkz EBUSSUUD, ts: I,4.

yaptıktan sonra kalbime bu işe kesin karar verip niyet ettiğim şeye başlamak ve bitirdikten sonra da ismini 'Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil' koymak geldi. Ben de şimdi Allah'ın güzel yardımı ile söylemeye başlıyorum. O, her türlü hayra muvaffak kılan ve her isteneni verendir.³³ Anlaşıldığı kadarıyla Beyzâvî, tefsir alanında başarılı olmak için dini ilimlerin usûl ve furu'unda ve Arap dilinin inceliklerini bilmede büyük bir alt yapı gerektiğinin bilincindedir. İşte bu bilinçle hareket eden Beyzâvî, neticede önemli bir eser telif etmeyi başarabilmiştir. Nitekim tefsiri üzerine yazılan 255 civarındaki şerh ve haşiye³⁴ bu başarının en büyük kanıtlarındandır.

9.Beğenilen Bir Eseri Esas Almak

Etkilenmek ve başkasını model almak insan tabiatının bir özelliğidir. Hemen her yazar kendi meşrebine yakın olan insanı dikkatle takip eder. Tefsir tarihinde bunun en güzel örneği Hâzin'dir (ö.741/1340). Hâzin'in çok beğenip model aldığı müfessir Beğavî'dir. Bu yüzden Hâzin'in tefsiri kimi zaman Beğavî tefsiri ile birlikte yayınlanmıştır. Hâzin, tefsirinin önsözünde Beğavî'yi övgü dolu sözlerle anlatır ve ona dua eder: “Ulu şeyh, seçkin âlim, bütün âlemin âlimi, sünnetin ihya edicisi, ümmetin öncüsü, imamların imami, fırkaların müftüsü, hadisin yardımcı, dinin destekçisi Ebu Muhammed el-Huseyn b.Mes'ud el-Beğavî, -tefsir ilmindeki eserlerinden dolayı Allah ruhunu takdis etsin, kabrini nurlandırsın- yazdığı 'Meâlimu't-Tenzil' adlı kitap, tefsir ilmindeki en yüce, en seçkin, zirve eserlerden olup, sahih görüşleri bir araya getiren, şüpheden, tashiften, tebdilden arınmış nebevî hadislerle süslü, şerî hükümlerle bezeli, garip kıssalar ve geçmişin ilginç haberleriyle dekore edilmiş, sözlerin en fasihi olarak güzel bir kalıba dökülmüş eserdir. Bu yüzden Allah Beğavî'ye rahmet etsin, sevabını bol versin varacağı yeri cennet kılsın. Vafettiğim ve sevdiğim bu kitabın faydalı taraflarını, nadide incilerini, metnin parıltısını, özünün cevherlerini muhtasar olarak ve tefsirin manalarını, tevilin özünü bir araya getirecek, Beğavî'nin naklettiği hülasayı ve nükteleri içerecek biçimde seçtim. Ayrıca diğer tefsir kitaplarından da çeşitli faydalar nakledip özetledim. Nakil yapmanın ve bilgileri seçmenin dışında kendi adıma herhangi bir tasarrufta bulunmadım.”³⁵ Anlaşıldığı kadarıyla Hâzin, Beğavî'nin tefsirini o kadar beğenmiştir ki bu tefsirden sonra kendisine bir tasarruf hakkı bile tanımamıştır. Üstelik kitabının ismini de Beğavî'nin “Mealimu't-Tenzil”

³³BEYZÂVÎ, ABDULLAH b. ÖMER b. MUHAMMED, ts: **Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil** Dersaadet, I,4.

³⁴ YAVUZ, Y.Ş. 1992: “**Beyzâvî**”, DİA, VI, 102, İstanbul.

³⁵ HÂZİN, ALÂUDDİN ALİ b. MUHAMMED b. İBRAHİM b.el-BAĞDÂDÎ, 1995: **Lubâbu't Tevil fi Meâni't -Tenzil**, Dâru'l Kutubi'l İlmîyye, (Beğavî ile birlikte), I,4. Beyrut.

adlı kitabına atfen “*Lubâbu’t-Te’vil fi Maâni’t-Tenzil*” şeklinde adlandırmıştır. Bununla beraber Hâzin, Beğavi’den farklı olarak tefsirinde İsrailiyata geniş yer vermiştir.³⁶ Hâzin’in ifadeleri aynı zamanda bir âlimin bir âlime karşı gösterdiği saygıyı anlatması bakımından takdire şayandır.

10.Mevcut Tefsirleri Yetersiz Bulma

Bazı müfessirler kendilerini tatmin eden bir tefsir kitabı bulamadıkları için tefsir yazmaya niyetlenmişlerdir. Esasen bu amil bütün tefsir kitapları için teşmil edilebilir. Mesela İbnu’l-Cevzi (ö.597/1200) şöyle demektedir: “*Yüce Kur’ân, ilimlerin en şerefli olduğu için, manalarını fahmetmek de anlayışların en kapsamlısıdır. Çünkü ilmin şerefi konusunun değeriyle bağlantılıdır. Tefsir kitaplarını inceledim. Onların bir kısmının ezberlenemeyecek kadar hacimli, bir kısmının da maksadı ifade etmeyecek kadar küçük, orta büyüklükteki tefsirlerin ise faydalarının az ve tertipsiz olduğunu gördüm. Ki çoğu zaman müşküller ihmal edilmiş, garip olmayan kelimeler şerh edilmiştir. Bunun üzerine ben de bol miktarda ilimler içeren bu muhtasar, kolay tefsiri yazdım ve ona ‘Zâdu’l-Mesir fi İlmi’t-Tefsir’ ismini koydum. Onu son derece muhtasar kıldım, artık sen de çalış. Onu ezberlemede Allah seni başarılı kılsın. O bunu gerçekleştirmede yardımcıdır ve yardımını hiç esirgemez.*”³⁷ Orta büyüklükteki tefsirlerin tertipsiz oluşundan yakınan İbnu’l-Cevzî’nin en dikkat çekici söylemlerinden birisi tefsirin ezberlenmesi meselesidir. O halde İbnu’l-Cevzî’yi tefsir yazmaya sevk eden amillerden birisi onun, tefsiri ezberlenebilecek bir ilim olarak telakki etmesidir. Bu yüzden tefsirinin bol miktarda ilim ihtiva etmesine, muhtasar ve kolay olmasına özen göstermiştir.

11.Rüyaların Etkisi

Özellikle tasavvufa meyyal sufi meşreb müfessirlerde rüyalar tefsir yazılmasında etkili olmuştur. Bunun bir örneği Alûsî’dir (ö.1270/1854). Daha çocuk yaşlarda iken tefsire meraklı olduğunu Kur’ân’ın manasını çokça düşündüğünü ve hiçbir tefsir kitabında bulunmayan ince manalara vakıf olduğunu söyleyen Alûsî ayrıca bir rüyasından bahsetmektedir. Alûsî şunları anlatıyor: “*Hicrî 1252/1836 yılında recep ayı Cuma gecelerinden birisinde kendisine saçma sapan diyemeyeceğim ve hayal türünden olmadığını düşündüğüm bir rüya gördüm. Rüyamda şanı yüce, yetkisi muazzam olan Allah, bana gökleri ve yeri dürmemi ve yamamamı emretti. Derken gökler ve yer enine uzununa yarıldı. Bir elimi semâya doğru*

³⁶ Bkz. ZEHEBÎ, 2000: I,222.

³⁷ İBNU’L-CEVZÎ, EBÛ’L FEREC CEMÂLEDDİN ABDURRAHMAN b. ALİ b. MUHAMMED 1984: *Zâdu’l-Mesir fi İlmi’t-Tefsir*, Mektebetu’l-İslâmî, I,3vd.

yükseltirken diğerini suyun bulunduğu yere doğru indirdim. Sonra uykumdan uyandım. Rüyamı çok önemsedim ve tabirini öğrenmek istedim. Bazı kitaplarda bu rüyanın, tefsir telif etmeye işaret olduğunu gördüm. Bunu kendimle ilişkilendirdim ve Allah'tan yardım dileyerek işe başladım.”³⁸ Alûsî'nin gördüğü rüya aslında daha önce tefsirle yoğun bir şekilde ilgilenmesinin bir neticesidir. Kendi deyimiyle “eskiden beri nefsi ona çoğunlukla bir fikir ağıyla veya içine doğan ilhamla zihnin avladıklarını, yazma kafesine hapsedmesini söylerdi.”³⁹ Dolayısıyla Alûsî'nin yıllardır uğraştığı ve bir sevda haline getirdiği tefsir ilmi rüyalarına kadar sirayet etmiş ve nihayet gördüğü rüya kendisini tefsir yazma konusunda yüreklendirmiştir.

Tefsir yazımında rüya kadar etkili olan diğer bir amil “istihare”dir. Bu manada birçok müfessirin tefsir yazmaya karar verirken istihare yapması ve bu istihare neticesine göre hareket etmesi dikkate şayan bir husustur. Aslında istihare doğrudan bir sebep değil de niyetin test edilmesi anlamında bir uygulamadır. Örneğin Abdurrahman Camî (ö.898/1492) zahir ve batın bakımından hiçbir incelik bırakmayan bir tefsir yazmayı düşündüğünü, fakat olayların tesiriyle bunu geciktirdiğini, nihayet ihtiyarladığını anlayınca istihare edip işe başladığını söylemektedir.⁴⁰ Müfessirlerin son kertede “istihare”ye başvurmak sûretiyle tefsir yazmaya karar vermeleri, onların tefsir ilmini ne kadar önemsediklerini ve bu işin mesuliyetini ne denli hissettiklerinin de bir göstergesi sayılabilir.

12. Tefsir İlimine Atfedilen Değer

Aslında bütün müfessirlerde tefsir ilminin en şerefli ilim olduğuna dair kuvvetli bir inanç vardır. Öyle ki Şevkânî tefsir ilminin ilimlerin en değerlisi olduğuna dair bir ittifakın olduğunu iddia etmektedir.⁴¹ Bu inancı mukaddimelerinde daha açık bir şekilde dile getiren müfessirlerden İbn Atiyye (ö.542/1148) bütün zamanını tefsir uğrunda harcadığını ve gücünü bu uğurda sarfettiğini çünkü Allah'ın kitabının ancak bütün ilimleri bu yolda süzmekle tefsir edilebileceğini söylemektedir.⁴² Sıddık Hasan Han (ö.1307/1890) ise tefsir ilminin en değerli, en şerefli ve aydınlatıcı ilim

³⁸ ALÛSÎ, ŞİHÂBUDDÎN es-SEYYÎD MAHMÛD,1994: **Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve Seb'il-Mesânî**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I,5. Beyrut.

³⁹ ALÛSÎ, 1994:I,4 vd.

⁴⁰ ATEŞ, S. 1998: **İşari Tefsir Okulu**, Yeni Ufuklar Neşriyat, 212,İstanbul.

⁴¹ ŞEVKÂNÎ, 2007: 11.

⁴² İBN ATİYYE, MUHAMMED ABDÛLHAK b. GÂLİB, 2001: **el Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I,35, Beyrut.

olduğuna vurgu yapmaktadır.⁴³ Aynı minvalde Cemâleddin Kasımî (1332/1914) de adeta kendisini tefsir yazmaya sevk eden amilin bu olduğunu ihsas ettirmektedir. Kasımî'ye göre *“ilim, kalbin hayat bulması ve zekânın sıhhatıdır. İlimlerin en yücesi, en kıymetlisi, bilgilerin en olgunu ve faydalısı şerî ilimler ve irfanî bilgilerdir. Çünkü insanların uygun bir düzene girmesi ve nihayetinde kurtuluşa ermeleri bu ilimler sayesinde olmaktadır. Tefsir ilmi ise şerî ilimlerin konum itibariyle en yücesi, burhan açısından en güçlüsü, en güvenilir yapıya ve en açık izah edicisi özelliğe sahip olamıştır. Çünkü tefsir ilminin çıkış noktası ve esası Kur’ân’a yaslanmaktadır.”*⁴⁴

Sonuç

Tefsir kitaplarının yazımında bir değil birkaç amilin bir arada değerlendirildiği ve bu noktadan hareket edildiği görülmektedir. Bununla birlikte bir amil diğerlerine oranla daha baskın gelebilmektedir. Örneğin Sa’lebî birçok etkene atıfta bulunmasına rağmen derli toplu bir tefsir yazma isteğinin altını özellikle çizmektedir.

Müfessirler tefsir yazımında çevrelerinden gelen taleplere duyarlı davranmışlardır. Bu bağlamda tarih boyunca halkın kendilerini Kur’ân konusunda aydınlatacak bir tefsir yazımını müfessirlerden bekledikleri ve müfessirlerin de bu talebe karşılık verdikleri dikkat çekmektedir. Halk, müfessirlerden genellikle ne bıkıp usandıracak derecede uzun, ne de meramin anlaşılmasına engel olacak derecede kısa olmayan orta hacimli bir eser yazmalarını talep etmiştir. Çağdaş dünyada ise müfessirlerden kısa sürede okunabilecek tefsirlerin yazılması istenmiştir. Günümüzde meal- tefsirlerin fazlaca rağbet görmesinin sebeplerinden birisi kısa sürede okunabilecek tarzda kaleme alınmış olmasıdır. Bu durum aynı zamanda halkın sahih bir şekilde Kur’ân’dan faydalanma ihtiyakı içinde olduğunu gösteren bir karinedir. Bu nokta aynı zamanda müfessirlerin ekserisinin ortak tutumudur. Dolayısıyla tefsirlerde toplumsal meselelere yer verildiği, halkın talebine itibar edildiği rahatlıkla söylenebilir.

Genel itibariyle müfessirler tefsir ilmini ilimlerin en şerefli olarak kabul etmişlerdir. Tefsire bu şekilde değer atfetmek, beraberinde büyük bir mesuliyet duygusu getirmiştir. Belki de bu yüzden olsa gerek Zemahşerî gibi pek çok müfessir tefsirlerini ömürlerinin son deminde kaleme almışlar ve bu

⁴³ SİDDİK HASAN HAN, 1996: *Fethu’l-Beyân fî Makâsıdu’l-Kur’ân*, el-Mektebetu’l-Asriyye, I,14,Beyrut.

⁴⁴KASİMÎ, MUHAMMED CEMÂLUDDİN, 1957: *Mehâsinu’t-Te’vil*, Dâru İhyai’l-Kutubi’l-Arabî, I,4.

arada ömürlerinin kifayet edip etmeyeceği hususunda da çeşitli kaygılar yaşamışlardır. Ayrıca Bursevî gibi müfessirler tefsire verdikleri ehemmiyetten ve tevazudan dolayı Kur'an'ı tefsir etmede kendilerini aciz görmüşlerdir.

Bazen ilim-siyaset ilişkisinin de tefsir yazımına etki ettiği gözlenmektedir. Ancak devlet ricaliyle bürokratik bir münasebet içerisinde olan Ebussuud gibi müfessirler her ne kadar tefsirlerini padişaha arz etmiş olsalar da eserlerini padişahların hoşnutluğunu gaye edinerek kaleme aldıklarını söylemek zordur. Eserin padişaha takdim edilmesinin sadece bir gelenek olduğu söylenebilir. Öte yandan Tabressî gibi bazı müfessirlerin siyâsî erkten gelen taleplere icabet ederek tefsir yazmalarında siyâsî taleplerin bir amil değil vesile olarak algılanması daha uygun gözükmektedir.

Bazı müfessirler mevcut tefsirleri yetersiz gördüklerini ve bu yüzden bir tefsir kitabı yazmayı düşündüklerini ifade etmektedirler. Aslında bir kısım müfessirlerin kendilerinden önceki tefsirlerin yetersiz, dağınık, kısa, uzun vb olduklarını söyleyerek tefsir yazmaya koyulmaları, tefsir yazımında eleştirel zihniyetin ne ölçüde işlevsel olduğunu da göstermektedir.

Tefsir yazımında bazen rüyalar hem amil, hem de tefsir işine girişmenin ağırlığını hafifletmeye yönelik bir uygulama olmuştur. Söz gelimi Alûsî gördüğü rüyadan hareketle tefsir yazımına başlamıştır. Fakat umumiyetle Beyzâvî gibi bir kısım müfessirler aynı zamanda istihare etmeye de önem vermişlerdir. Bunun muhtemel sebeplerinden birisi müfessirlerin tefsir yazmanın zor ve ehemmiyetli bir iş olduğunu düşünerek kendilerini bu sahada yetersiz görüp tereddüde düşmeleri ve kesin karara varmak istemeleridir.

Yukarıda belirtilen tespitlere rağmen, müfessirlerin mukaddimelerinde söyledikleri hususlara ne kadar riayet ettiklerinin tartışmaya açık bir yönü de bulunmaktadır.

Son olarak şunu söylemek gerekir ki bütün müfessirler İslamî bir terbiyenin yansıması olarak tefsir yazmaya niyetlendiklerinde Allah'a şükür ve senalarını arz etmiş, Allah'ın, yaptıkları işte kendilerini muvaffak kılmasını ve tefsir vesilesiyle sevaba eriştirmesini dilemişlerdir. Bu haslet tefsir yazımında muhafaza edilmesi gereken çok güzel bir gelenektir.

KAYNAKLAR

- ALÛSÎ, ŞİHÂBUDDÎN es-SEYYİD MAHMÛD,1994: **Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve Seb'il-Mesânî**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- ATEŞ, S. 1998: **İşari Tefsir Okulu**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.
- BEĞAVÎ, MUHAMMED HÛSEYN b. MESUD, 1995: **Meâlimu't-Tenzil**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (Hâzin'le birlikte), Beyrut.
- BEYZÂVÎ, ABDULLAH b. ÖMER b. MUHAMMED, ts: **Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil** Dersaadet.
- BİKÂÎ, BURHANEDDİN EBÎ'L-HASEN İBRAHİM b. ÖMER, ts: **Nazmu'd-Durer fi Tenâsubi'l-Ây ve's-Suver**, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmî, Kahire.
- BURSEVÎ, İSMAİL HAKKI, 1330: **Rûhu'l-Beyân**, Dersaadet.
- CERRAHOĞLU, İ.1980: **“es-Sa'lebî ve Tefsiri”**, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, Sayı: 4, (ss. 55–60), Ankara.
- EBUSSUUD, ts: **İrşâdu'l- Akli's-Selim ila Mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerim**, Dâru'l-Fikr.
- el-BUĞÂ, MUSTAFA DİB, 1998: **el-Vâdih fi Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dimeşk.
- ELİAÇIK, R.İ.2011: **Yaşayan Kur'ân**, İnşa Yayınları, İstanbul.
- GÜNGÖR, M.1992: **“Beğavi”**, DİA, İstanbul.
- HÂZİN, ALÂUDDİN Ali b. MUHAMMED b. İBRAHİM b.el-BAĞDÂDÎ, 1995: **Lubâbu't Tevil fî Meâni't-Tenzil**, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, (Beğavî ile birlikte), Beyrut.
- İBN ATİYYE, MUHAMMED ABDÛLHAK b. GÂLİB, 2001: **el Muharreru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- İBN HALDUN, 1327: **Mukaddime**, Mısır.
- İBN KESİR, İMÂDUDDİN EBÎ'L-FİDÂ İSMAİL b. KESİR ed-DİMEŞKÎ, 2000: **Tefsiru'l-Kur'ân'il-Azim**, Kahire.
- İBNU'L-CEVZÎ, EBÛ'L FEREC CEMÂLEDDİN ABDURRAHMAN b. ALİ b. MUHAMMED,1984: **Zâdu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir**, Mektebetu'l-İslâmî.
- İSLAMOĞLU, M.2009: **Hayat Kitabı Kur'ân**, Düşün Yayıncılık, İstanbul.
- JANSEN, J.J.G. 1999: **Kur'ân'a Yaklaşımlar**, Çev. HALİLRAHMAN AÇAR, Fecr Yayınevi, Ankara.
- KARSLI, İ.H. 2003: **“Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme”**, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:20 (ss.222–257), Erzurum.
- KASIMÎ, MUHAMMED CEMÂLUDDİN, 1957: **Mehâsinu't-Te'vil**, Dâru

İhyai'l-Kutubi'l-Arabî,

KIRCA, C. 2009: **Kur'ân'a Yönelişler**, Marifet Yayınları, İstanbul.

MERÂĞÎ, AHMED MUSTAFA, 1946: **Tefsiru'l-Merâğî**, Mısır.

MEVDÛDÎ, EBÛ'L-A'LÂ, ts: **Tefhimu'l-Kur'ân**, Çev. Muhammed Han Kayani vd., İnsan Yayınları, İstanbul.

NESEFÎ, EBÛ'L-BEREKÂT ABDULLAH b. AHMED b. MAHMUD, 1998: **Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil**, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut.

ÖZEL, M. 2010: “**Tefsir Kaynağı Olarak Kitab-ı Mukaddes: İbrahim Bikâî Örneği**”, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: XIV/1–2010 (ss.71–91), Sivas.

ÖZTÜRK, M. 2008: **Kur'ân ve Tefsir Kültürümüz**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

SA'LEBÎ, EBÛ İSHAK AHMED, 2002: **el-Keşf ve'l-Beyân**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut.

SÂBÛNÎ, MUHAMMED ALÎ, ts: **Safvatu't-Tefâsir**, Dersaadet, İstanbul.

SIDDIK HASAN HAN, 1996: **Fethu'l-Beyân fî Makâsıdu'l-Kur'ân**, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut.

SUYÛTÎ, CELÂLEDDİN ABDURRAHMAN EBÛ BEKR, 2003: **ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Mesûr**, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Turkî), Kahire.

ŞEVKÂNÎ, MUHAMMED b. ALÎ b. MUHAMMED, 2007: **Fethu'l-Kadir el-Câmiu Beyne Fenni'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.

TABRESSÎ, 1995: **Mecmeu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân**, Muessetu'l-A'lemî, Beyrut.

UZUN, N. 2011: **Hicrî İkinci Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi**, Pınar Yayınları, İstanbul.

YAVUZ, Y.Ş. 1992: “**Beyzâvî**”, DİA, İstanbul.

ZEHEBÎ, MUHAMMED HUSEYN, 2000: **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, Mektebetu Vehb, Kahire.

ZEMAŞERÎ, EBÛ'L-KÂSİM MAHMÛD b. ÖMER, 1998: **el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl**, Riyad.